

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 37.017.92/.93 (477),18/19”

Л. М. Єршова

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДІЄВОСТІ ХРИСТИЯНСЬКОГО ВИХОВНОГО ІДЕАЛУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Педагогічні системи усіх європейських народів у тій чи іншій мірі оснований на визнанні євангельського ідеалу людини, який, на переконання християнських ідеологів, виконує функцію основного морально-етичного принципу життєдіяльності усіх людей, незалежно від їх етнічної приналежності. Крім того, упродовж усього свого існування зміст цього ідеалу залишався незалежним від постійних історично зумовлених соціально-політичних перетворень, а тому й незмінним. Відтак, вселюдський характер євангельського ідеалу та його стійкість у кожній національній системі освіти слугували моральним стрижнем, на основі якого формувалися й розвивалися відмінні етнокультурні характеристики будь-якої педагогічної системи. Однак, якщо зміст євангельського ідеалу залишався незмінним, то дієвість сформованих на його основі християнських ідеалів (православного, католицького, протестантського) змінювалась у певному часопросторі залежно від рівня пізнання та усвідомлення представниками різних соціальних страт, зокрема, правлячою елітою країни, яка могла як стимулювати цю дієвість, так і гальмувати її.

Вивчення вітчизняної педагогічної теорії і практики ХІХ – початку ХХ ст. дозволяє говорити про те, що християнський виховний ідеал у системі освіти Російської імперії, до складу якої входили десять українських губерній, попри офіційне визнання християнської ідеології й системну підтримку духовної освіти царським урядом, виявив низку невідповідностей між задекларованими ціннісними орієнтирами й отриманими педагогічними результатами, що на зламі століть негативно вплинули на дієвість християнського ідеалу людини і подальшу історію українського народу. З огляду на це, дослідження трансформації християнського виховного ідеалу у вітчизняній теорії і практиці кінця ХІХ – початку ХХ ст. дозволить з'ясувати фактори негативного впливу на духовність народу та його готовність захищати свою віру, країну і власну національну освіту.

Значення християнського виховного ідеалу у формуванні особистості людини було об'єктом уваги багатьох просвітителів і педагогів минулого (Г. Ващенко, В. Зеньковський, М. Маккавейський, М. Олесницький, С. Русова, Г. Сковорода, П. Юркевич та ін.) і сучасних дослідників історії педагогіки, які розглядали його в контексті

християнського, духовно-морального, громадянського та патріотичного виховання (І. Сіданіч, А. Белеста, С. Головчук, О. Канарова, І. Кучинська, Н. Муляр, К. Ткачова, Т. Тхоржевська, О. Шестопалюк), національного й родинного виховання (Г. Васянович, М. Вачевський, М. Євтух, О. Киричук, В. Кузь, В. Мадзігон, В. Майборода, Н. Примаченко, В. Онищенко, Ю. Руденко, З. Сергійчук, В. Скуратівський, М. Стельмахович), гуманістичного виховання особистості; (О. Вишневський, С. Карпенчук, Т. Левченко, І. Підласий) та ін.

Метою статті є аналіз історичних і соціально-політичних детермінант виникнення змін у дієвості християнського виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії і практиці другої половини XIX – початку XX ст.

У сучасній педагогічній науці чітко простежуються три основні етапи формування християнського ідеалу людини: ранньохристиянський, середньовічний та ренесансний. У перші століття християнства ідеальний образ Царства Небесного протиставлявся гріховному земному царству і тому наблизитися до ідеалу могла лише людина, яка зреклася облудного мирського світу й присвятила своє життя чернечим молитвам (ідеал аскета-мудреця). У середні віки ідеальний образ виходить за межі чернечої келії, поширюючись на воїнів, наділених християнськими чеснотами і здатних служити Богові не в монастирях, а в миру (ідеал лицаря). У цей період співіснування ідеалів ченця й лицаря позначене певною ієрархічністю, в якій продовжує домінувати образ чернечий. У нові віки виразно проявляється прагнення людства знайти гармонію небесного й земного, у зв'язку з чим до двох перших християнських ідеалів долучаються також образи християнина-подвижника (місіонер, просвітитель) та християнина-мирянина (чоловік: батько-господар-голова роду, жінка: мати-берегиня та ін.; християнська родина як образ Святої Трійці на землі (батько, мати і діти), здатних повсякчас особистим прикладом доводити можливість наближення земного життя до принципів побудови небесного. Варто зазначити, що християнські ідеали України XIX – початку XX ст. рефлектували усі референтні образи, представлені історією розвитку християнського учення. Однак вони також відобразили й певну національно-культурну, соціально-політичну й гендерну палітри тогочасного суспільства.

Зазначимо, що варто окремо зупинитися на гендерній складовій розвитку вітчизняних християнських ідеалів. Аналіз християнських виховних ідеалів підросійської України дозволяє говорити про суспільно-історичну зумовленість їх змісту, а саме: вплив язичеських традицій на формування руського православного виховного ідеалу чоловіків і жінок у XI – XIII ст., рецепцію жіночого православного ідеалу у литовських практиках XIV–XV ст., релігійну толерантність, конфесійну змагальність і високий рівень дієвості християнських ідеалів XVI – XVII ст., актуалізацію жіночого католицького ідеалу XVIII – першої третини

XIX ст., виявлення російсько-православної домінанти у системі виховних ідеалів другої половини XIX – початку XX ст.

Варто звернути увагу на те, що вже з середини XIX ст. у виховному християнському ідеалі жінок України поруч із суто жіночими, біологічно детермінованими й релігійно схваленими рисами (вірна дружина, турботлива мати, дбайлива господиня, слухняна парафіянка) вживаються також риси, не завжди підтримувані православним християнським ученням (освічена, горда, незалежна та активна громадянка). Відомо, що католицька церква значно більше уваги приділяла формуванню мирського ідеалу жінки-католички, що й мало певні позитивні наслідки в історії не лише католицької церкви, але й у світському житті багатьох країн, на яких поширений був католицизм, зокрема, на південно-західних землях Російської імперії.

З огляду на це, громадянська позиція та освіченість у змісті виховного ідеалу парафіян обох статей усе ж зацікавили православне духовенство у другій половині XIX ст. Річ у тім, що соціально-економічні перетворення розширили горизонти соціального статусу жінки і змусили православ'я визнати необхідність зміни еталону освіти православних християн. Цей період був ознаменований також активним розвитком земств на Лівобережній Україні, які значно покращили освітній компонент виховного ідеалу, сприяли певному вивільненню освіти з-під тотального державного контролю й похитнули авторитет церковної школи як головного просвітителя народу. Відтак інтереси церкви й держави співпали [22, с. 62], що детермінувало появу ідеї „російської державної церковності”, відповідно до якої православна церква ставала на службу до самодержавства й повинна була сприяти „обмосковленню” народів Російської імперії [6, с. 257]. Знаряддя утілення нової ідеологічної доктрини мала стати духовна початкова освіта народу. Обер-прокурор Св. Синоду К. П. Побєдоносцев ідеалом початкової школи вважав таку, в якій би учні отримували мінімум елементарних знань і максимум умов для виховання страху Божого, поваги до батьків та відданості державі [21, с. 11]. При цьому, освіта жінок стала навіть розглядатися як основний фактор покращення просвіти народу. Наприклад, С. І. Рачинський наголошував на тому, що найкращим шляхом „для досягнення поголівної грамотності є не проголошення її обов'язковості, а примноження грамотних матерів” [16, с. 273]. Ця ідея знайшла розвиток у публікаціях представників православного кліру різних єпархій імперії [18, с. 1151; 24, с. 15]. Проте на практиці запровадження її виявилось не лише проблематичним, але й, як показав наступний досвід діяльності церковної школи, подекуди продемонстрував результати, прямо протилежні очікуванням уряду й духовенства. Попри те, що царське повеління 1862 р., яке віддавало народну освіту під опіку православної церкви, на сторінках місцевих клерикальних видань називали „великим днем у житті церковної школи” [12, с. 291], уже

наступного 1863 р. було оцінене сучасниками як позбавлений майбутнього „акт суспільної несправедливості” [2, с. 40].

Досягнення офіційно визначеного виховного ідеалу російського підданого як глибоко віруючого, відданого самодержавству й російській народності православного християнина повинно було реалізовуватися у першу чергу через вивчення головного предмету церковної школи – Закону Божого. Однак попри гучні заяви про необхідність підвищення рівня освіти жінок як майбутніх матерів і перших виховательок народу, церковна школа так і не змогла подолати традиційного тяжіння до обмежень у галузі жіночої освіти. Зокрема, викладання Закону Божого для жінок передбачало повідомлення лише скороченого варіанту Священної історії. У першу чергу дівчата повинні були міцно засвоїти не наукові знання, а зразки добродесної християнської поведінки. Для цього їх слід було знайомити лише з референтними релігійними образами святих жон, знаменитих мучениць і проповідниць християнства, матерів і сестер великих святих, рівноапостольних цариць і князівен [25, с. 16]. Замовчування важливих подій із минулого православної церкви [23], вивчення Священного писання за „старим дрантям мертвонароджених підручників” [8, с. 212 – 228] мало зрозумілими для українських дітей церковно-слов'янською та російською мовами призвели до того, що діти, котрі закінчували церковні школи, виявлялися навіть менш релігійними, ніж ті, які взагалі ніде не навчалися. Наслідком сукупності озвучених тактичних педагогічних помилок став повний крах омріяного духовенством і царським урядом виховного ідеалу, що вже в кінці XIX – на початку XX ст. змушене було визнати й саме православне духовенство, котре засвідчило значний відрив між абстрактним ідеалом православного російського підданого і реальним станом його дієвості. На сторінках клерикальних видань повідомлялося, що в селянському побуті „лихословлять усі без розбору статі й віку: чоловіки, жінки, старі, підлітки й діти” [11, с. 388], до дітей застосовують жорстокі каральні методи „мало розраховані на душу й серце дітей” [19, с. 269], до Храму Божого „ставляться байдуже, до священників і батьків – нечемно, Богу рідко моляться, постів не дотримуються” [15, с. 569].

Те ж саме можна сказати і про гендерні особливості запровадження офіційного виховного ідеалу через середню ланку духовної освіти. В кінці XIX ст. духовне керівництво визнало, що неосвічені дружини сільських священників схиляють всю свою родину до засвоєння брутальних звичок і не зовсім благочестивого стилю життя, вважаючи „кожну книжку в домі зайвою” чи штовхаючи чоловіка свого „до господарських занять” і наживи, а не до пасторського служіння [3, с. 469]. Тому було визнано необхідність формування особливого ідеалу дружини священника, який став би взірцем життя для селян своєї парафії. Структура виховного ідеалу дівчат духовного стану була детермінована їх основними соціальними ролями: дружини – освіченої помічниці чоловіка-пастора; матері й виховательки – взірця сімейно-господарських справ на

селі; матушки – просвітительниці та лікарки селян. Відповідно, у змісті такого ідеалу мали домінувати релігійно-моральна й господарська освіта [9, с. 97]. З огляду на це, всестанові жіночі гімназії, у яких доньки священників могли отримувати освіту, не вважалися гідними їх майбутнього призначення, оскільки „розвивали пристрасть до танців, балів, убрання, музики, театральних вистав та інших не зовсім безпечних розваг” [10, с. 47]. Саме тому для дівчиць духовного звання стали відкривати спеціальні середньоосвітні навчальні заклади – духовні та єпархіальні училища. Російський уряд схвалював закритість цих закладів, яка мала гарантувати „чистоту” виховних впливів на свідомість вихованок. Відомо, що в окремих училищах дівчатам заборонялося відвідувати домівки навіть на Різдво та Паску. Закрита школа, в педагогічних методах якої домінувало „карне право” [3, с. 65], у всьому обмежувала жіночу освіту у порівнянні з чоловічою, зумовлювала некритичність мислення вихованок, приховувала все, пов’язане з усвідомленням ними своєї статі, провокувала інфантильну сентиментальність, стимулювала рабське благоговіння перед вищими станами, формувала неприпустимі для ревних християнок почуття – заздрощі, ревності, блюзнірство, образливість тощо [20, с. 144]. Іншими словами, середня ланка духовної освіти так само виявилася нездатною масово наблизити особистості своїх випускниць до очікуваного православним духовенством християнського ідеалу, як і початкова. Подібна „охоронна” освітня політика царської Росії довела виховання особистості в контрольованих державою духовних школах до повного педагогічного абсурду, в результаті якого створені в них умови формування особистості давали прямо протилежні задекларованим ідеалам результати.

Зазначимо, що реалії духовної школи кінця XIX – початку XX ст., відверто дисонували з поглядами представників тогочасної не лише світської, але й християнської педагогіки, зокрема викладачів Київської духовної академії: П. Юркевича, який наголошував, що вихованець досягає гармонії зі своїм морально-християнським ідеалом лише за умови врахування педагогом індивідуальної дитячої природи [29, с. 66]; М. Олесницького, котрий головним завданням школи називав таке виховання дітей, яке б допомагало їм пристосовуватися до соціальної дійсності [17, с. 259], М. Маккавейського, який наголошував, що істинний гуманізм має засновуватися на християнських ідеалах, які дозволяють людині відчувати усю велич своєї природи [14, с. 439]. Однак духовне відомство виявилось не спроможним у підпорядкованих йому навчальних закладах зреалізувати педагогічні досягнення навіть власних християнських педагогів, які, не маючи можливості реалізувати ідеї гуманної педагогіки у практиці середньої школи, пропагували їх своїм вихованцям як майбутнім учителям духовної школи [28, с. 151].

На початку XX ст. педагогічна громадськість уже відверто критикувала духовну освіту, вимагаючи не косметичних змін, а глибокого

перегляду як її форм, так і змісту [26, с. 294–302]. Ідеалом виховання світська педагогіка проголошувала „здорову людину з твердою волею, сильним і великодушним характером, розвинену розумово й морально” [7, с. 4]. Як показав попередній історичний досвід, усі ці складові завжди ставали в нагоді, коли в народі і церкви виникала потреба захищати свою землю і свою віру. Ідеали православної духовної школи початку ХХ ст., натомість, виявилися відірваними від реального життя і нездатними врятувати власну Церкву від негативних викликів нового часу [27]. У 1904–1905 рр. православне духовенство, оцінивши нарешті зниження як державних, так і народних симпатій, вдалося до спроби залучити до організації духовної освіти інтелігенцію, проте наступні глобальні зміни політичного й соціального устроїв країни не дозволили реалізувати її у повній мірі, значно полегшивши більшовицькому уряду запровадження свого ідеалу виховання, в якому віра в Бога як вищу цінність і абсолютну істину була замінена на безоглядну відданість комуністичній партії та її вождям [5, с. 22]. Недоліки духовної педагогіки початку ХХ ст. комуністи активно використовували, доводячи переваги створеної ними педагогічної системи [4, с. 25].

З огляду на помилки й проблеми минулого, сучасна духовна педагогіка, говорячи про наближення людини до вищого ідеалу людського буття, основною задачею православного виховання називає визначення оцінки „зовнішньої” людини через усвідомлення „внутрішньої” [1, с. 49], що означає також досягнення певної гармонії між проголошеними ідеалами та умовами й формами їх реалізації, тобто єдності форми і змісту, якої позбавлене було духовне виховання у вітчизняній педагогічній практиці початку ХХ ст.

Узагальнюючи трансформацію системи виховних ідеалів підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. мусимо визнати низку послідовних тенденцій: зниження дієвості українсько-православного виховного ідеалу й активізація польсько-католицького, відділення у змісті українського виховного ідеалу релігійного змістового компоненту від етно-національного, витіснення національного ідеалу на маргінес системи виховних ідеалів регіону, закріплення російсько-православної домінанти у змісті офіційно визнаного виховного ідеалу. Виявлені тенденції до певної міри є пролонгованими у сучасні суспільні й освітні процеси. Їх порівняння й подальше дослідження є необхідним для формування толерантного культурного середовища в поліетнічних і різноконфесійних регіонах України.

Список використаної літератури

1. Архиепископ Конотопский и Глуховский Лука. Православный аспект в социальной педагогике / Лука, Архиепископ Конотопский и Глуховский // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія „Педагогічні науки” . – 2010. – Випуск 15. – Ч. 2. – С. 49 – 51. **2. Барсов Н.** Школи на Волини и Подолии в 1862 году /

Н. Барсов. – СПб., 1863. – 156 с. **3. Буйницький А.** Значение женщины и необходимость для нее образования / А. Буйницкий // Волынские епархиальные ведомости. – 1881. – № 14. – Ч. неоф. – С. 466 – 474. **4. Вачевський М.** Християнська педагогіка у вихованні учнівської молоді / М. Вачевський // Слово. – 2010. – № 3 (43). – С. 23 – 26. **5. Ващенко Г.** Виховний ідеал. Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків / Г. Ващенко. – Том I. – Полтава : „Полтавський вісник”, 1994. – 192 с. **6. Власовський І.** Нариси історії Української Православної Церкви / І. Власовський : В 4 т. – К. : АТ „Книга”, 1998. – Т. III. (XVIII – XIX ст). – 390 с. **7. Водовозова Е. Н.** Умственное и нравственное воспитание детей от первого проявления сознания до школьного возраста. Книга для воспитателей / Е. Н. Водовозова. – СПб. : тип. М. М. Стасюлевича, 1907. – 346 с. **8. Горностаев Н.** Как мы изучали Библию / Н. Горностаев // Духовная школа. – М., 1906. – С. 212 – 228. **9. Демков М. И.** Очерки по истории русской педагогики. Для народных учителей и учительниц, учителей семинарий и институтов, женских институтов и гимназий и епархиальных женских училищ / М. И. Демков. – М., 1917. – 144 с. **10. Исторический** взгляд на участие женского пола в религиозно-нравственной и гражданской жизни Церкви Божией, с приложением истории Ярославского училища девиц духовного звания, составленного по случаю празднования в сем заведении двадцатипятилетнего юбилея 1 июня 1871 года. – Ярославль, 1871. – 117 с. **11. Кормч.** Как борются со сквернословиями / Кормч // Волынские епархиальные ведомости. – 1911. – № 18. – С. 388. **12. Лозович.** 19-ое февраля – великий день в жизни церковной школы / Лозович // Волынские епархиальные ведомости. – 1911. – № 13. – С. 291. **13. Любимов С.** Воспитание в духовной школе / С. Любимов // Духовная школа. – М., 1906. – С. 65 – 136. **14. Маккавейский М.** Религия и народность как основы воспитания / М. Маккавейский // Труды Киевской духовной академии. – 1895. – № 11. – С. 428–472. **15. Малиновский А.** Дефекты преподавания Закона Божия в церковных школах / А. Малиновский // Волынские епархиальные ведомости. – 1911. – № 29. – С. 569 – 571. **16. Нечаев П.** Основные педагогические воззрения С. А. Рачинского / П. Нечаев // Народное образование. – 1917. – Т. I. – Кн. 5 – 6. – Май-июнь. – С. 273. **17. Олесницкий М. А.** Курс педагогики. Руководство для женских институтов и гимназий, для высших женских курсов и для всех, занимающихся воспитанием детей / М. А. Олесницкий. – К., 1885. – Вып. 1. Теория воспитания. – 334 с. **18. Ольшевський І.** Женские церковные школы и постановка в них учебно-воспитательного дела / И. Ольшевский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1897. – № 30. – С. 1151. **19. Отчет** Волынского епархиального училищного совета о церковно-приходских школах и школах грамоты Волынской епархии за 1894–1895 уч. г. // Волынские епархиальные ведомости. – 1896. – № 14. – С. 269. **20. Отчет** Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1878 – 1879 год. С приложениями. – СПб, 1882. – 194 с. – С. 144.

Картинки из школьной жизни: Из прошлого Волынских духовноучебных заведений. По личным воспоминаниям // Волынские епархиальные ведомости. – 1911. – № 22. – 26 мая. – С. 442–444. **21. Очерки** истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / Под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева. – М.: Педагогика, 1991. – 448 с. **22. Петренко І. М.** Церковно-парафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики Росії: дис. ... канд. істор. н. : 07.00.01 / Петренко Ірина Миколаївна. – К., 2004. – 245 с. **23. Поточний В.** Praeterea censeo / В. Поточний // Світло. – Кн. 7. – 1913. – С. 8–12. **24. Самойлович І.** Грамотность крестьянской женщины, как основа воспитания и скорейшего просвещения русского народа (С выяснением причин ничтожного процента грамотности среди женских полов крестьянского населения) / И. Самойлович. – К., 1901. – 22 с. **25. Самойлович І.** Устройство начальных школ для девочек / И. Самойлович // Народное образование (СПб). – Т. 2. – Кн. 1. – 1901. – С. 115–130. **26. Смирнов-Кутаческий А.** Епархиальные женские училища / А. Смирнов-Кутаческий // Духовная школа. – М., 1906. – С. 287–315. **27. Суворов Н. И.** Утраченный идеал : Слово любви ко всем служителям церкви / Н. И. Суворов. – СПб. : Тип. М-ва пут. сообщ., 1911. – 31 с. **28. Твердохліб Т.** Особливості розвитку гуманістичних ідей у науково-педагогічній спадщині педагогів Київської духовної академії (друга половина ХХ століття – початок ХХ століття) / Т. Твердохліб // Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. LIII. – Ч. 2. – С. 145–152. **29. Юркевич П. Д.** Курс общей педагогики с приложениями / П. Д. Юркевич. – М. : Типография Грачева, 1869. – 404 с.

Єршова Л. М. Трансформація дієвості християнського виховного ідеалу у вітчизняній теорії і практиці (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

У статті виділено передумови й основні чинники формування християнських виховних ідеалів (вплив язичництва, полікультурність, різноконфесійність, транскордонність, адміністративна підкореність українських земель) й етапи формування християнського виховного ідеалу (ранньохристиянський, середньовічний та ренесансний), які трансформували уявлення про християнські ідеали (аскетичний, лицарський, подвижницький, мирський); здійснено порівняння змісту й дієвості православного та католицького ідеалів, охарактеризовано основні проблеми формування православного християнського ідеалу на межі ХІХ–ХХ ст. та їх вплив на подальшу історію освіти й виховання України.

Ключові слова: християнський виховний ідеал, Україна, Російська імперія.

Ершова Л. М. Трансформация действенности христианского воспитательного идеала в отечественной теории и практике второй половины XIX – начале XX ст.

В статье выделены предпосылки и основные факторы формирования христианских воспитательных идеалов (влияние язычества, поликультурность, разноконфессиональность, транспограничность, административная подчинённость украинских земель) и этапы формирования христианского воспитательного идеала (раннехристианский, средневековый и ренессансный), которые трансформировали представления о христианских идеалах (аскетический, рыцарский, подвижнический, мирской); осуществлено сравнение содержания и действенности православного и католическое идеалов, охарактеризованы основные проблемы формирования православного христианского идеала на рубеже XIX–XX ст. и их влияние на дальнейшую историю образования и воспитания Украины.

Ключевые слова: христианский воспитательный идеал, Украина, Российская империя.

Yershova L. M. The Transformation of Efficiency of the Christian Educational Ideal in the National Theory and Practice of the Second Half of the XIX - Early XX Century

The article presents the analysis of the historical and socio-political determinants of appeared changes in the content and validity of the Christian ideal of upbringing in the national educational theory and practice in the legal field of the Russian Empire. Were founded preconditions and other formation factors of Christian educational ideals in the Ukraine (paganism influence, multiculturalism, multyconfessionality, trans-border, administrative subordination of the Ukrainian lands). Underlined the basic stages of the formation of the Christian ideal of upbringing (Early Christian, Medieval and Renaissance), which resulted in consistently transformation of its content, identified through the comprehensive idea of the ideals of the Christian life (ascetic, knights, selfless, worldly). Performed comparing of the content and effectiveness of the Orthodox and Catholic ideals, were characterized the basic problems of formation of the Orthodox Christian ideal in the late nineteenth and twentieth century and their impact on the subsequent history of education of Ukraine.

Key words: Christian educational ideal, Ukraine, Russian Empire.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2013 р.

Прийнято до друку 26.04.2013 р.

Рецензент – д. п. н., проф. Сейко Н. А.